

Een brus van een ziek kind in de klas, wat nu!?

Optimalisering van het boekje
“zorgen over, zorgen voor... broers en zussen van een kind
met een chronische ziekte”

Nienke van Eck & Paula Mulder

UMCG, Educatieve voorziening
Hanzehogeschool Groningen,
Academie voor Sociale Studies

Groningen, juni 2012

Een brus van een ziek kind in de klas, wat nu!?

Optimalisering van het boekje “Zorgen over, zorgen voor.. Broers en zussen van een kind met een chronische of langdurige ziekte op school”.

Groningen, juni 2012

Auteur
Studentnummer

Nienke van Eck & Paula Mulder
319873 & 316873

Afstudeerscriptie in het kader van

Sociaal Pedagogische Hulpverlening
Academie voor Sociale Studies
Hanzehogeschool Groningen

Opdrachtgever

mw. drs. G. Bakker
Educatieve voorziening, UMCG

Begeleider onderwijsinstelling

J. Caro
Academie voor Sociale studies
Hanzehogeschool Groningen

Begeleider UMCG

dr. J. Pols
Studentenbureau UMCG

mw. drs. G. Bakker
Educatieve voorziening, UMCG

ISBN 978-90-8827-107-6
NUR 130 – Mens en Maatschappij algemeen
Trefw Broers en zussen van chronisch zieke kinderen, onderwijs, procesevaluatie

© 2012 Studentenbureau UMCG Publicaties Groningen, Nederland.

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of enige andere manier, zonder voorafgaande toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16B Auteurswet 1912 j° het Besluit van 20 juni 1974, St.b. 351, zoals gewijzigd in Besluit van 23 augustus 1985, St.b. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht. Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

Voorwoord

Voor u ligt het afstudeeronderzoek, getiteld 'Een brus van een ziek kind in de klas, wat nu!'

In dit onderzoek zullen wij de ervaringen en de waardering met betrekking tot het boekje "Zorgen over, zorgen voor... Broers en zussen van een kind met een chronische of langdurige ziekte op school" in kaart brengen. Het boekje is geschreven door medewerkers van de afdeling Educatieve Voorzieningen van het Universitair Medisch Centrum Groningen (UMCG). Dit onderzoek is uitgevoerd in opdracht voor deze afdeling in het kader van ons afstuderen aan de Academie voor Sociale Studies aan de Hanzehogeschool te Groningen.

Dit onderzoek had niet succesvol afgerond kunnen worden zonder de hulp van een aantal mensen. Onze dank gaat ten eerste uit naar onze opdrachtgever Ria Bakker, die ons begeleid heeft met het inhoudelijke deel van het onderzoek. Daarnaast willen we Jan Pols bedanken, voor zijn hulp bij het vormgeven van de enquête en zijn suggesties bij het uitwerken van de resultaten. Verder willen we Jelco Caro bedanken voor zijn begeleiding tijdens ons afstuderen en de tijd die hij voor ons vrij maakte.

Als laatste bedanken wij alle respondenten die de enquête telefonisch dan wel digitaal hebben ingevuld.

We hopen dat u ons onderzoek met plezier zult lezen en dat ons onderzoek bijdraagt aan de verbetering van het boekje.

Paula Mulder & Nienke van Eck

INHOUD

INHOUD	3
SAMENVATTING	1
1 INLEIDING	3
2 BESTAANDE INFORMATIEBRONNEN	5
2.1 BRUS VAN EEN CHRONISCH ZIEK KIND IN EEN GEZIN	5
2.1.1 Risicogroepen	5
2.1.2 Leeftijden en reacties	5
2.1.3 Rollen.....	6
2.1.4 Veel voorkomende gevolgen zijn	6
2.1.5 Gevolgen op latere leeftijd als volwassene.....	7
2.1.6 Beschermende factoren	7
2.1.7 Tips.....	7
2.2 HULPAANBOD	7
2.2.1 Lespakketten voor het onderwijs	8
2.2.2 Landelijk hulpaanbod voor brussen	8
2.2.3 Wereldwijd hulpaanbod	10
2.3 SAMENVATTING BESTAANDE BRONNEN.....	11
3 ENQUÊTE	13
3.1 RESULTATEN UIT DE ENQUÊTE	13
3.1.1 Vragenlijst	13
3.1.2 Achtergrondinformatie	13
3.1.3 Waardering	13
3.1.4 Gebruik.....	13
3.1.5 Sterke- en verbeterpunten	14
4 CONCLUSIE	15
4.1 LACUNES	15
4.2 HOOFDVRAAG	16
5 AANBEVELINGEN	19
5.1 LEEFTIJDEN	19
5.2 DOELGROEP	19
5.3 PRAKTISCHE TIPS	19
5.4 CONTROLEREN VAN HET BOEKJE.....	19
5.5 EXTRA INFORMATIE.....	19
LITERATUURLIJST	21

BIJLAGE I BEGELEIDEND SCHRIJVEN	23
BIJLAGE II ENQUÊTE	24
BIJLAGE III INTERVIEW	28

SAMENVATTING

Het onderzoek is uitgevoerd binnen Universitair Medisch Centrum Groningen. Dit is één van de grootste ziekenhuizen in Nederland, waar 10.000 mensen werken. De drie kerntaken van het UMCG zijn gezondheidszorg, onderwijs en onderzoek. Ook wordt gezorgd voor onderwijs aan langdurig of chronisch zieke kinderen en de begeleiding van de scholen van deze kinderen. Dit wordt gedaan door consultants onderwijsondersteuning zieke leerlingen van de Educatieve Voorziening (EV). De consultants, coördinatoren en de hoofden van de Educatieve Voorzieningen in Nederland vormen samen het landelijke netwerk Ziezon (Ziek Zijn & Onderwijs).

De afdeling EV schreef voor leraren het boekje “Zorgen over, Zorgen voor... Broers en zussen van een kind met een chronische of langdurige ziekte op school”. Zij willen een optimaal gebruikersgemak verkrijgen. Daarmee moet het boekje (nog verder) aansluiten bij de wensen/hulpvragen van de leraren, zodat de brus op een passende manier geholpen kan worden. De onderzoeksvraag luidt: “Hoe kan de afdeling Educatieve Voorzieningen van het UMCG het boekje ‘Zorgen over, Zorgen voor...’ verder verbeteren?”

Om ons beter te kunnen verdiepen in het leven van een brus, hebben we allereerst onderzoek gedaan naar bestaande informatiebronnen. Door deze bronnen is duidelijk geworden hoe een brus zich kan voelen en wat de beschikbare hulpbronnen zijn op dit moment. Om antwoord te krijgen op de onderzoeksvraag, hebben we naast de informatiebronnen interviews en enquêtes gehouden. Op basis van de interviews en de literatuur is de enquête opgesteld. Deze enquête is verstuurd aan 50 gebruikers. 23 respondenten hebben de enquête ingevuld, dit is een respons van 53,5%.

Gebruikers hebben grote waardering voor het boekje. Dit blijkt uit het gemiddelde rapport cijfer dat werd gegeven, namelijk een 7,7. Hoofdstuk twee over brussen van

chronisch zieke kinderen op school kreeg de hoogste waardering en van hoofdstuk drie over de eerste aanpak wordt het meest intensief gebruik gemaakt. De manier van gebruiken is vooral als naslagwerk en ter

ondersteuning bij voorlichting. De overzichtelijkheid en duidelijkheid van het boekje werd als het sterkste punt beschouwd. Het grootste verbeterpunt dat naar voren kwam, was dat er meer informatie verwacht werd over de reacties bij verschillende leeftijden.

De afdeling EV kan het boekje optimaliseren door de gegeven verbeterpunten aan te passen. De aanbevelingen hebben betrekking op het controleren van het boekje op taal- en schrijffouten en de vormgeving, praktische tips, doelgroepen waar het boekje betrekking op heeft en de toevoegingen van extra informatie.

1 INLEIDING

Door consulenten van de afdeling Educatieve Voorzieningen (EV) is het boekje 'Zorgen over, zorgen voor... Broers en zussen van een kind met een chronische of langdurige ziekte op school' (verder genoemd: 'Zorgen over, zorgen voor...') geschreven voor leraren over de gevolgen van een chronisch ziek kind voor de brus (broer(tje) of zus(je)). In dit boek is beschreven waar leraren op kunnen letten bij de signalering van problematiek. Daarnaast is beschreven wat een ziek kind betekent voor de brus, hoe het beste met de desbetreffende brus omgegaan kan worden en of er eventuele schoolaanpassingen nodig zijn. Tenslotte worden er adviezen gegeven over eventuele hulp voor de brus.

Hoofdstuk 1 gaat over de belevingswereld van een brus. Hierin worden de gevoelens die een brus kan ervaren beschreven. Hoofdstuk 2 gaat over brussen van chronisch zieke kinderen op school. In dit hoofdstuk staan problemen die een brus op school kan ondervinden. Hoofdstuk 3, de eerste aanpak, gaat over hoe de leraar een veilige en vaste structuur kan bieden aan de brus. In hoofdstuk 4 worden aanpassingen in het schoolprogramma genoemd. Het is de bedoeling dat het laatste hoofdstuk weergeeft welk hulpaanbod er voor de brus is. Aan dit hoofdstuk wordt nog gewerkt.

De consulenten van de EV willen een boekje publiceren dat leraren kunnen gebruiken. Met dit boekje wil de EV een bijdrage leveren aan de tijdige signalering van de problematiek van de brus zodat hij de kans krijgt in een veilige omgeving zo optimaal mogelijk te leren. Dit kan de kans verkleinen op gedrags- en/of leerproblemen. Daarnaast geeft het boekje ook informatie voor mogelijke doorverwijzing voor (professionele) hulp.

Er is onderzocht hoe de proefversie van het boekje ervaren werd door de leraren. Door de ervaring van de leraren zijn er verbeterpunten ontdekt voor het boekje. Daarnaast was er extra informatie gezocht voor het laatste hoofdstuk, de adviezen voor hulp aan de brus buiten school. Op dit moment bestaat er in deze vorm nog

geen informatie voor leraren die een brus van een ziek kind in de klas hebben.

Doordat er verschillende definities zijn over wanneer iemand chronisch ziek is, hebben wij ervoor gekozen om één definitie aan te houden. Wij gaan uit van de volgende definitie: "Een chronische somatische aandoening of een langdurige ziekte. Een chronisch somatische aandoening is een aandoening die veelal levenslang aanwezig is. De aandoeningen zijn niet te genezen maar met behulp van medicatie en leefregels vaak wel in meer of mindere mate onder controle te houden. Veel van deze chronisch somatische aandoeningen gaan gepaard met vermindering van de kwaliteit van leven". Er wordt uitgegaan van deze definitie, omdat deze ook in het boekje "Zorgen over, zorgen voor" gehanteerd wordt.

Het doel van het onderzoek was om de inhoud van het boekje (nog verder) aan te laten sluiten bij de wensen/hulpvragen van de leraren. Om dit doel te kunnen behalen, beantwoorden we de volgende vragen:

Hoofdvraag:

Hoe kan de afdeling Educatieve Voorzieningen van het UMCG het boekje 'Zorgen over, Zorgen voor ...' verder verbeteren?

Deelvraag:

- Welke aanvullingen/verbeterpunten levert een analyse van bestaande (informatie)bronnen op?
- Hoe ervaren leraren het gebruik en inhoud van het boekje 'Zorgen over, zorgen voor...' en welke aanvullingen/verbeterpunten hebben zij voor het boekje.

2 BESTAANDE INFORMATIEBRONNEN

In dit hoofdstuk staat bestaande informatie over brussen, gevolgd door landelijk hulpaanbod en het hulpaanbod buiten Nederland. Deze informatie hebben wij verkregen door boeken te lenen uit de bibliotheek en via MEE Drenthe. Daarnaast hebben wij informatie gevonden via het internet. Wij hebben voornamelijk gebruik gemaakt van boeken van Tielen, Kleverlaan, Vries de, Laar, Bernhoven en Elzinga.

2.1 BRUS VAN EEN CHRONISCH ZIEK KIND IN EEN GEZIN

Een hoop kinderen onder de 20 groeit op met een zieke of gehandicapte broer of zus. Door de verschillende definities varieert het percentage kinderen varieert het percentage dat in de literatuur genoemd wordt. Er worden percentages rond de tien procent genoemd (Tielen, 2003). Aanwezigheid hiervan kan een belasting vormen voor de brus. Brussen worden tijdens het ziekteproces van zijn/haar broer of zus vaak in een vergeethoek gedrukt. Belangrijk is om ook aandacht aan dit kind te besteden. In de volgende paragrafen worden veel voorkomende gevolgen voor de brus benoemd. Niet iedere brus ondervindt dezelfde gevolgen, dit verschilt per brus. Bij de risicogroepen is te zien welke brus over het algemeen de meeste gevolgen ervaart.

Uit de literatuur bleek dat brussen te maken hebben met veel verschillende gevoelens. Hieronder staan de meest voorkomende gevoelens genoemd.

BOOSHEID EN FRUSTRATIE

Het is belangrijk om de brus te leren om te gaan met de boosheid, bijvoorbeeld door tegen een kussen te schoppen (Tielen, Kleverlaan, 2006). Er wordt verwacht dat er zo nu en dan in de klas ook boosheid te zien is. Daarom is het voor een leraar belangrijk om te weten wat hij hiermee kan.

VERDRIET

Het verdriet uit zich vaak op een onverwacht moment. Sommigen laten meteen hun verdriet zien, anderen spa-

ren hun gevoelens op en komen er later mee naar buiten. Dit gebeurt vaak omdat kinderen de neiging hebben hun ouders te beschermen (Tielen, Kleverlaan, 2006). Omdat kinderen hun ouders willen beschermen is de kans groot dat ze juist op school hun verdriet wel tonen. Door in het boekje hier bij stil te staan weet de leraar dat hij of zij dit ook kan verwachten.

SCHULD

Als een kind zich schuldig voelt, is het belangrijk om de oorzaak van de ziekte uit te leggen en hoe het komt dat de zieke niet meer beter wordt. Het is belangrijk dat dit vaak herhaald wordt (Tielen, Kleverlaan, 2006). Het is belangrijk dat als het kind met vragen naar de leraar komt dat de leraar wat van de ziekte af weet en dit aan het kind kan vertellen.

SCHAAMTE

Kinderen zijn erg gevoelig voor het oordeel van anderen; ze willen niet buiten de boot vallen of opvallen. De brus kan iets gewoon vinden, terwijl het voor hun leeftijdsgenootjes vaak vreemd of eng is. De brus kan zich schamen voor het zieke kind. Is bang voor de reacties van leeftijdsgenootjes, nodigt minder vaak iemand uit om thuis te komen. Raakt hierdoor afgezonderd op bijvoorbeeld school (Tielen, Kleverlaan, 2006). Het is goed om als leraar te letten op de reactie van leeftijdsgenootjes op de brus. En om hierover eventueel te praten met de klas.

2.1.1 RISICOGROEPEN

- Brus tussen de 12 en 16 jaar;
- Opgroeien in eenoudergezin;
- Te maken hebben met dalend gezinsinkomen;
- Brus van migranten met taalproblemen of culturele bezwaren tegen het gebruik van voorzieningen.

2.1.2 LEEFTIJDEN EN REACTIES

Leeftijden maken uit voor de manier van reageren op gezinssituatie waarin ziekte een grote rol speelt. Omdat iedere leraar weer met een andere leeftijd van de brus te

maken kan hebben is het belangrijk om te kijken naar de verschillende reacties bij verschillende leeftijden.

- Baby's voelen aan wat er aan de hand is. Stem en geur zijn belangrijk voor baby's. Als er in de gezins-situatie wat speelt kan de stem en de geur van de opvoeder veranderen, bijvoorbeeld door stress;
- Peuters en kleuters kunnen moeilijk onthouden wat wel en niet mag en gaan steeds meer zelf doen. Duidelijke regels zijn belangrijk voor de veiligheid. Soms wil het kind nog even 'klein' zijn. Het is belangrijk dat dit gegund wordt, het gaat vanzelf weer over. Ook denken zij vaak dat als zij hun best maar doen dat alles weer goed komt;
- Voor basisschool kinderen worden leeftijdsgenootjes steeds belangrijk. Ze vinden klusjesdoen vaak leuk, geef ze hier complimenten voor en zoek naar dingen om samen te doen. Ze ontdekken de wereld om zich heen;
- Pubers wenden zich af van hun ouders en richten zich op de toekomst. Ze zijn voornamelijk bezig met school, vrienden en werk. Ze kunnen zich eenzaam en onbegrepen voelen, doordat wat ze willen botst met wat ze thuis willen bieden.

2.1.3 ROLLEN

Er zijn verschillende reacties van de brus op een gezins-situatie waarin ziekte en grote rol speelt. Het is goed voor de leraar om te zien wat mogelijke reacties zijn van brussen. Door deze te benoemen zullen zij dit eerder herkennen en er gemakkelijker op in kunnen spelen. De reacties zijn onder te verdelen in vijf rollen held, aanpasser, hulpverlener, clown of zwart schaap.

De held is vaak het oudste kind zorgt voor het gezin, neemt veel taken over van ouders, veroorzaakt geen problemen en doet het goed op school. Dit kind krijgt vaak positieve aandacht van mensen buiten het gezin, zorg voor houvast in zijn leven. De held zorgt ook op school vaak voor anderen.

De aanpasser negeert de problemen thuis door zich terug te trekken. Het lijkt net alsof hij zich niets aantrekt van de problemen. Zelf voelt hij zich vaak eenzaam en onbelangrijk. Krijgt op school weinig aandacht en is stil,

heeft lichamelijk klachten en vraagt op deze manier om aandacht.

De hulpverlener wil de problemen in het gezin aanpassen. Hij is gevoelig voor de stemming van anderen. Zijn eigen gedachten en gevoelens worden vaak verwaarloosd doordat hij alle aandacht op anderen richt.

De clown is vaak het jongste kind. Hij probeert grappig te doen om de gespannen situaties thuis een beetje te doorbreken, is overactief en gespannen. Vaak worden deze kinderen tijdens het proces tot volwassenheid hyperactief. Met het tonen van gevoelens heeft hij moeite.

Het zwarte schaap voelt zich boos en in de steek gelaten. Is het 'probleemkind' in het gezin. In de puberteit is hij opstandig en experimenteert vaak met alcohol en drugs, heeft tegelijkertijd veel problemen.

2.1.4 VEEL VOORKOMENDE GEVOLGEN ZIJN

- Overbelasting en chronische stress, de brus kan hiervan negatieve gevolgen ondervinden, met name van het psychisch welzijn;
- Lichamelijk functioneren, bijvoorbeeld gewrichts- en rugklachten, hoofdpijn en vermoeidheid;
- Sociale gevolgen zoals weinig tijd voor vrienden, sport en vrije tijdsactiviteiten. Teruggetrokken gedrag en isolement ten opzichte van leeftijdsgenoten. Externaliserend gedrag zoals agressief gedrag (vooral bij jongens);
- Sociaal-emotionele gevolgen, de brus maakt zich zorgen over het zieke kind en de andere gezinsleden, ze scoren hoger op depressieschalen, hebben een lage zelfwaardering en het gevoel dat de omgeving verwacht dat de brus zorg verleent.
- Gevolgen voor school concentratie problemen, schoolverzuim en slechtere schoolprestaties;
- Gevolgen voor het functioneren van het gezin. De gevolgen blijven vaak verborgen omdat er nog weinig erkenning en herkenning voor de problematiek van de brus is. Dit komt door geslotenheid van gezinnen, stigma's en schuld en schaamte gevoelens;

- Psychosomatische klachten, dit zijn psychische klachten die leiden tot lichamelijke klachten, zoals eet- en slaapproblemen of vluchtgedrag zoals het gebruik van verdovende middelen (Tielen, 2003);
- Parentificatie, het overnemen van een ouderrol door loyaliteit naar beide ouders.

2.1.5 GEVOLGEN OP LATERE LEEFTIJD ALS VOLWASSENE

- Verhoogd risico op ernstige psychische of psychiatrische problemen;
- Verhoogde kans op het ontwikkelen van een depressie.

2.1.6 BESCHERMENDE FACTOREN

- Goede ouder-kindrelatie;
- Goede band met tenminste een van de ouders;
- Sociale steun binnen en buiten het gezin;
- Aanwezigheid van professionele steun;
- Een heldere kijk van de brus op zichzelf;
- Een heldere kijk van de brus op de gezinsproblematiek.

2.1.7 TIPS

- Geef de leerling eens een extra aai over zijn bol. Ze hebben deze extra aandacht hard nodig;
- Stimuleer de leerlingen om datgene wat ze van andere kinderen horen aan jou te vertellen;
- Leer de leerling hoe je kan reageren op kwetsende opmerkingen van anderen, oefen dit samen;
- Geef de leerling de kans om zijn emoties te uiten door bijvoorbeeld creatieve vakken;
- Geef ruimte om gevoelens te uiten, biedt bevestiging dat deze emoties er mogen zijn;
- Zorg voor informatie over het ziekteproces;
- Zorg voor herkenning en erkenning voor de leerling;
- Bied veiligheid en geef vooral positieve aandacht;
- Let op de volgende signalen:
  - Psychosomatische klachten (vermoeidheid, lusteloosheid, buikpijn, hoofdpijn, slaapproblemen en slecht eten);

- Emotionele en sociale problemen (lusteloosheid, somberheid, concentratieproblemen, negatief zelfbeeld, slechte resultaten op school of terugtrekkinggedrag).

2.2 HULPAANBOD

Voor sommige brussen is school een uitlaatklep en willen ze even niet aan de zieke broer of zus denken. Andere brussen willen zich juist wel op school uiten en verwachten steun. Er zijn diverse manieren waarop een leraar een brus kan helpen. Zo is er het infoblad 'Kinderen die zorgen'. Dit is een infoblad voor beroepskrachten in onderwijs zorg en welzijn. Hierin wordt onder andere beschreven wat opgroeien met een ziekte of handicap in het gezin kan betekenen voor een brus. Daarnaast staan er ook signalen waaraan een leraar kan merken dat de brus (over)belast wordt. Een leraar kan belangrijke steun geven door:

- Alert te zijn op signalen van belasting;
- Een luisterend oor te bieden;
- Erkenning te bieden door te benoemen wat er aan de hand zou zijn;
- Ruimte te geven voor emoties;
- Te helpen bij doorgang van dagelijkse routines en rituelen;
- Adequaat door te verwijzen (Tielen, Laar van, Vries de, 2005).

Ook op het internet is een website voor beroepskrachten, www.overbelastejongeren.nl. Op deze website staan tips in de omgang met kwetsbare jongeren. Daarnaast attendeert de website op praktijkvoorbeelden en interessante onderzoeken; geeft het titels van factsheets en instrumenten; leidt het naar informatie over ontwikkelingen in beleid en geeft het data van zinvolle studiemogelijkheden. Ten slotte geeft het ook links naar andere interessante websites. Het doel van de website is het bieden van een stimulans aan beroepskrachten en ondersteuners van beroepskrachten om het eigen handelen te optimaliseren (Over belaste jongeren, 2011).

Leraren zijn geen hulpverleners, de hulp die leraren kunnen geven beperkt zich tot signaleren, steun geven en adequaat verwijzen als er hulp nodig is en ouders zelf

niet weten waar ze het beste terecht kunnen (Kleverlaan, Tielen, 2006). Het boekje 'Jong en (on)bezorgd' is geschreven voor ouders van kinderen met een chronisch ziek of gehandicapt familielid. Dit boekje is ook zeer geschikt voor leraren. Leraren kunnen er bijvoorbeeld in lezen hoe kinderen reageren, wat kinderen helpt en wat er op school gedaan kan worden. Er wordt duidelijk beschreven wat de taken van school zijn en wat een leraar kan doen voor een bruis. "De leerkracht kan je kind helpen bij het verwerken van emoties, door een luisterend oor te bieden en het tekeningen te laten maken, gedichten te laten schrijven of 'toneelstukjes' te laten spelen waarin het kind zijn gevoelens kan uitdrukken. De school werkt aan sociale vaardigheden van kinderen zodat ze makkelijker met moeilijke situaties kunnen omgaan" aldus Nel Kleverlaan en Lucia Tielen in Jong en (on)bezorgd.

Verder is het goed om even een gesprek te houden met de bruis en hierna, indien de bruis hier toestemming voor geeft, een klassengesprek te voeren, waarin de bruis zijn/haar gevoelens en gedachten duidelijk kan maken. Een voorwaarde hiervoor moet wel dat er een open sfeer in de klas moet zijn. Sommigen hebben ook na de tijd nog ondersteuning nodig en een goed proces. Het is als leraar belangrijk om goed te letten op verborgen signalen (Bighelaar, 2009).

2.2.1 LESPAKKETTEN VOOR HET ONDERWIJS

- Zorro, zorg rondom ons

Dit is een leskoffer voor de bovenbouw van het basisonderwijs. De leskoffer is gericht op de sociale competenties van kinderen in:

1. Het adequaat bieden van steun aan anderen en zich daarbij bewust zijn van de eigen grenzen;
2. Het adequaat steun vragen aan anderen wanneer dat nodig of gewenst is;
3. Het omgaan met mensen die 'anders zijn' als gevolg van ziekte, handicap of verslaving.

Bovenstaande sociale competenties zijn voor alle kinderen van belang omdat iedereen vroeg of laat met ziekte, handicap en zorg in aanraking komt. Naar schatting is

ten minste 10% van alle kinderen op jonge leeftijd mantelzorger.

Zorro, zorg rondom ons heeft de bedoeling ertoe bij te dragen dat deze leerlingen zorgzaam en behulpzaam zijn voor anderen in hun naaste omgeving, dat ze op een effectieve manier steun kunnen vragen en steun kunnen geven en dat ze begrip hebben voor het 'anders zijn' van mensen met beperkingen (Tielen, 2007).

- DO YOU CARE?

DO YOU CARE? is een lespakket voor leerlingen in de onderbouw en bovenbouw van het voortgezet onderwijs. Het is een middel om leerlingen te informeren over mantelzorg, de problematiek van mantelzorgers en vrijwilligerswerk. Er wordt getracht een bijdrage te leveren aan de herkenning en erkenning van jonge mantelzorgers en de problematiek van jonge mantelzorgers door jongeren, professionals en ouders (lespakket 'DO YOU CARE?', 2011)

2.2.2 LANDELIJK HULPAANBOD VOOR BRUSSEN

In Nederland zijn er verschillende projecten die hulp bieden aan een bruis van kind met een chronische ziekte. Hieronder staan een aantal projecten die er zijn voor de bruis. De selectie sluit het meest aan bij het boekje.

OP KOERS

Op Koers is ontwikkeld door het Emma Kinderziekenhuis voor kinderen (8-18 jaar) die opgroeien met een chronische ziekte, en hun broers en zussen (8-14 jaar). Het programma bestaat uit cursussen waarin kinderen samen leren omgaan met de (psychosociale) gevolgen van hun ziekte en hiervoor oplossingen vinden. Doel: kinderen vaardigheden aanleren. De vaardigheden moeten ze kunnen gebruiken in moeilijke situaties die ze tegenkomen vanwege hun ziekte. Naast dit doel is het vergroten van de weerbaarheid van de kinderen ook een doel.

De vijf cursussen zijn:

- Op Pad voor kinderen met een chronische ziekte (basisschool);
- Op Weg voor jongeren met een chronische ziekte (middelbare school);

- Op Pad Oncologie voor kinderen die behandeld zijn voor kanker (basisschool);
- Op Weg Oncologie voor kinderen die behandeld zijn voor kanker (middelbare school);
- Brussengroep voor kinderen/jongeren die een zieke broer of zus hebben.

Deze cursussen zijn te volgen in de volgende ziekenhuizen:

Emma kinderziekenhuis AMC (Amsterdam), VU Medisch Centrum (Amsterdam), UMC St. Radboud (Nijmegen), Flevoziekenhuis (Almere), Diaconessenziekenhuis (Utrecht) (Op Koers online, 2011).

SPECIAAL VOOR JOU

'Speciaal voor jou' is met name ontwikkeld voor brussen tussen zes en twaalf jaar van chronisch zieke kinderen en voor kinderen die een langere periode opgenomen worden in het ziekenhuis.

Het bestaat uit een folder, een brusjespaspoort en een B-box. Het brusjespaspoort is een tweedelig boekje. Het eerst deel kan de brus zelf invullen. Het tweede deel is voor de ouders. Het paspoort kan gegeven worden aan de pedagogische medewerkster en dan kan er bekeken worden waar de brus behoefte aan heeft. Als dit duidelijk is, komt het tweede deel, de B-box. Dit bevat kaartjes waar opdrachten opstaan. Hierdoor wordt de brus extra betrokken bij het ziekteproces. Dit kan ingevuld worden door de brus alleen, of samen met het zieke kind, de pedagogisch medewerker of met de ouder. Dit project loopt in de ziekenhuizen in Oss en Veghel (Bernhoven, 2011).

DE BRUSJESKOFFER

De brusjeskoffer (0-6jr) bevat verschillende materialen waarmee de brus spelenderwijs vertrouwd kan raken met wat er rondom de baby in het ziekenhuis gebeurt en kunnen betrokken worden bij de zorg voor hun nieuwe broertje of zusje. De brusjeskoffer kan geleend worden via het ziekenhuis in Oss of Veghel (Bernhoven, 2011).

FUN CARE 4 KIDS

Fun Care 4 Kids organiseert Fundagen voor kinderen van 6 – 12 en 12 – 13 jaar.

Kinderen die deelnemen aan een Fundag zijn kinderen net als ieder ander kind, alleen groeien ze op in een gezin waar een ernstige ziekte voorkomt of voorkwam. Voor één dag wil FunCare4Kids deze kinderen in het middelpunt van de belangstelling plaatsen en een onvergetelijke dag bezorgen. Een dag waar ze zelf actief zijn en waar ze plezier hebben. Tevens willen ze aan de kinderen laten merken, dat zij niet de enige zijn in een dergelijke situatie, maar dat vele andere kinderen thuis dezelfde dingen meemaken.

Visie: het bevorderen van het welzijn van kinderen in de leeftijdscategorie van 6-16 jaar die opgroeien in een moeilijke thuissituatie waar één of meer gezinsleden een handicap heeft, aan een chronische ziekte lijdt of daaraan is overleden.

Doelstelling: het organiseren van diverse Fundagen, waar kinderen in bovengenoemde situatie de dag van hun leven hebben, een dag die geheel om hen draait (Alleen kids, 2008).

STEUNPUNTEN MANTELZORG

In sommige plaatsen zijn lotgenotengroepen door Steunpunten Mantelzorg opgezet. Op www.mantelzorg.nl kan er gekeken worden naar een groep bij de brus in de buurt. Er zijn groepen die leuke activiteiten organiseren vaak wordt er ondertussen automatisch gepraat over thuis. In andere groepen gaan jongeren aan de slag met hun ervaringen. Er is een groep die de DVD broertje heeft gemaakt. Dit gaat over een jongen met een zieke zus. Weer een andere groep heeft een tentoonstelling georganiseerd over jonge mantelzorgers. MEE organisaties verzorgen groepen voor broers en zussen met gehandicapte en ernstige zieke kinderen. In een groep van ongeveer tien kinderen praten, knutselen en spelen ze met elkaar, onder begeleiding van een professional (Kleverlaan, Tielens, 2006).

BRUSJES.NL

Op de brussensites zijn er allerlei activiteiten voor brussen van verschillende leeftijden te vinden. Verder kunnen zij:

- Meepraten op een forum;
- Heel veel verhalen van andere broers en zussen lezen;
- Zoeken naar leuke boeken die op een rij zijn gezet;
- Lezen wat hun broer of zus nou eigenlijk heeft (Broer en zus, 2011).

BROERS EN ZUSSEN IN DE SPOTLIGHTS

Brussen groeien op in een bijzondere gezinssituatie en hebben daardoor een verhoogde kans op het ontwikkelen van psychische problemen.

Vanaf 2002 heeft de Rudolphstichting zich ingezet voor het platform 'Broer en Zus in de Spotlights!'. Dit platform komt op voor de erkenning en herkenning van de positie van broers en zussen van gehandicapte en/of (chronisch) zieke kinderen.

Verder is hier een draaiboek van gemaakt. Hierin staan activiteiten die gericht zijn op deze broers en zussen en kunnen voorkomen dat zij problemen ontwikkelen. Het draaiboek bevat compleet en kant-en-klaar materiaal waarmee hulpverleners op maat brussenactiviteiten kunnen organiseren. Er zit een uitgebreide handleiding bij voor het organiseren van een brussencursus, een cursus voor de ouders en een beschrijving van de opzet van een themabijeenkomst over brussen. Het draaiboek is digitaal beschikbaar (CD-rom), waardoor werkmateriaal eenvoudig te printen en naar de eigen situatie aan te passen is (Project Broers en Zussen in de spotlights, 2004).

2.2.3 WERELDWIJD HULPAANBOD

In het buitenland zijn ook er veel projecten die hulp bieden aan een brus van kind met een chronische ziekte. Hieronder staan als voorbeeld een aantal van deze projecten beschreven.

HI MY NAME IS JACK

My name is Jack is een kinderboek dat gemaakt is om de problemen van brussen van een chronisch ziek, gehan-

dicapte of stervende kinderen aan te pakken. In dit boekje zijn vijf belangrijke kwesties opgenomen:

- Eenzaamheid;
- Boosheid;
- Zorgen;
- Jaloezie;
- Schuldgevoelens.

De focus in dit boek is gericht op de gezonde broers en zussen en zijn of haar gevoelens.

Dit boekje is uitgegeven in de Verenigde Staten (Ferguson, 2011)

SIBSHOPS

Sibshops zijn voor broers en zussen van kinderen met een ziekte en die begeleiding van leeftijdsgenootjes nodig en die speciale schoolbegeleiding nodig hebben. Het woord sib is ontstaan vanuit het woord sibling, dit betekent broers of zussen, net als in dit onderzoek het begrip brussen wordt gehanteerd, gebruiken Engelstalige landen het woord sibling. Letterlijk vertaald is het dus bruswinkel (For Patients and Families, 2011).

Het Sibshop model is in gebruik in meer dan 200 gemeenschappen in acht landen (Japen, IJsland, Turkije, Ierland, Canada en de Verenigde Staten). Er zijn trainingen, demonstraties en workshops. Schoolgaande brussen kunnen in contact worden gebracht met andere leeftijdsgenoten en kunnen vriendschappen ontwikkelen.

Er worden dagen georganiseerd dat er gediscussieerd kan worden. Ouders en andere betrokkenen worden er ook bij betrokken. Brussen kunnen praten over de problemen die ze ondervinden. Sibshops wordt gesponsord door families van kinderen met een ziekte. Het team wordt gerund door sociale werkers, leraren, psychologen Sibshops kunnen 1,5 uur programma naast school organiseren.

90% van de kinderen heeft een positief effect ondervonden en 94% zou het anderen aanbevelen (Welcome, 2011).

CARERS.ORG

Carers.org is een website uit Groot-Brittannië. Een carer is hetzelfde als een mantelzorger in Nederland. De missie van carers.org is om de uiteenlopende behoeften van mantelzorgers te voldoen door middel van uitstekende lokale en nationale diensten. Op deze websites staan manieren om hulp te krijgen, kunnen mantelzorgers met elkaar chatten, en kan men ervaringsverhalen lezen. Een speciaal deel van deze website is voor Young-Carers (jonge mantelzorgers). Er staan tips wat jonge mantelzorgers kunnen doen, bijvoorbeeld het verlaten van degenen die de zorg nodig heeft (The Princess Royal Trust for carers, 2010).

THE EMILY CENTER (PHOENIX CHILDREN'S HOSPITAL)

Dit Amerikaanse ziekenhuis heeft een hand-out gemaakt voor ouders met een ziek kind. Deze hand-out beschrijft hoe de ouders het beste de brus van het zieke kind kunnen helpen. Er staat beschreven wat en hoe de brus zich voelt. Daarnaast worden er tips gegeven om de brus te helpen. Ten slotte is het de bedoeling dat de ouder de dokter van het zieke kind of een pedagogisch medewerker inlicht over de wijze waarop zij de brus helpen (How to Help Brothers and Sisters of a Sick Child, 2011).

2.3 SAMENVATTING BESTAANDE BRONNEN

Brussen kunnen verschillende gevoelens ervaren wanneer hun broertje of zusje chronisch ziek is. De genoemde gevoelens zijn gekozen, omdat deze vaak naar voren kwamen in de literatuur. Doordat deze zo vaak genoemd werden, wordt er verwacht dat het van belang is om deze in het boekje op te nemen. Ook maken de verschillende leeftijden uit welke reacties en gevoelens gegeven en ervaren kunnen worden door de brus. Door deze kort te benoemen, is het boekje geschikt voor diverse leeftijdsgroepen.

Een brus kan verschillende rollen aannemen en dit kan een reactie zijn op de situatie thuis. Door te weten wat de verschillende rollen zijn als leraar, kan er eerder op worden ingespeeld. De verwachting is dat een brus niet snel aangeeft dat er iets is, maar dat de brus een bepaalde rol aanneemt. Dit kan gezien worden als signaal dat er

wat aan de hand is. Door de rollen te noemen in het boekje is het voor de leraar gemakkelijker om het te herkennen.

Ten slotte kwamen uit de literatuur verschillende tips naar voren. Deze tips worden niet genoemd in het boekje, maar er wordt wel van verwacht dat het een toevoegende waarde heeft voor de leraar. In deze lijst staan kleine en gemakkelijk uitvoerbare tips die ervoor kunnen zorgen dat de leraar meer contact met een brus kan krijgen.

3 ENQUÊTE

Voor het gebruikersonderzoek is een enquête gebruikt. Voorafgaande aan de enquête werden er op kleine schaal interviews gehouden. Dit zijn er vier geworden. Door middel van een interview werd ontdekt wat de leraren vonden van het boekje. Op basis van de antwoorden van de interviews is de enquête ontwikkeld. In de enquête (bijlage 1) stonden vragen over de bruikbaarheid en waardering van het boekje, per hoofdstuk bekeken. Verder was er de vraag om het sterke punt en het minder sterke punt van het boekje te noemen en werd gevraagd hoe het boekje gebruikt werd. De enquête is ingevuld door leraren, zorgcoördinatoren, ambulante begeleiders en medewerkers van ziekenhuizen.

3.1 RESULTATEN UIT DE ENQUÊTE

De resultaten van de enquête worden hieronder weergegeven. Hierin staan de belangrijkste uitkomsten van het onderzoek, onderverdeeld in achtergrondinformatie, waardering, gebruik en de sterke- en verbeterpunten.

3.1.1 VRAGENLIJST

In totaal zijn 50 personen benaderd, door heel Nederland heen. Een aantal van deze personen waren werkzaam binnen dezelfde school/instelling. Vier van deze personen hadden het boekje niet ontvangen en drie hadden het boekje niet gebruikt. Er werd uitgegaan van 43 personen die de enquête in zouden kunnen vullen. Er waren 23 mensen die de enquête in hebben gevuld. Dit is een respons van 53,5%.

3.1.2 ACHTERGRONDINFORMATIE

Op de vraag "Wat is uw functie op deze school?" antwoordden 16 respondenten dat ze leraar waren. Dit is 69,6% van alle respondenten. De andere respondenten vulden onder andere ambulant begeleider, zorgcoördinator en intern begeleider in. Van de respondenten had 56,5% te maken met een brus in het basisonderwijs en 26,1% in het voortgezet onderwijs. De overige respon-

denten gaven aan te werken in speciaal basis- of speciaal voortgezet onderwijs. De leeftijden van de brussen variëren van 3 tot en met 16 jaar.

3.1.3 WAARDERING

Het gemiddelde rapportcijfer dat de respondenten gaven voor het boekje, is een 7,7 met een standaarddeviatie van 0,73. Van de respondenten zou 95,7% het boekje bij collega's aanbevelen.

De resultaten over de waardering van het boekje vindt u in tabel 1. Tabel 1 is tot stand gekomen door eerst de antwoorden van de Likertschaal te nummeren, zoals onderin de tabel te lezen valt. Van alle resultaten zijn de gemiddelden berekend en vervolgens de standaarddeviatie (SD). Dit getal geeft de spreiding van de gegeven antwoorden weer. Hoe lager het getal, hoe minder groot de spreiding is.

Waarding per hoofdstuk	Gemiddelde	SD
Hoofdstuk 1	3,57	0,79
Hoofdstuk 2	3,61	0,89
Hoofdstuk 3	3,39	0,78
Hoofdstuk 4	3,30	0,97

Tabel 1 Waardering.

1 = zeer mee oneens, 2 = mee oneens,

3 = neutraal, 4 = mee eens, 5 = zeer mee eens

3.1.4 GEBRUIK

De resultaten met betrekking tot de intensiteit van het gebruik van het boekje kunt u vinden in tabel 2. Deze tabel is op dezelfde wijze gemaakt als tabel 1.

Intensiteit gebruik	Gemiddelde	SD
Hoofdstuk 1 gebruik ik intensief	2,78	1,09
Hoofdstuk 2 gebruik ik intensief	2,74	0,96
Hoofdstuk 3 gebruik ik intensief	2,91	1,04
Hoofdstuk 4 gebruik ik intensief	2,83	1,11

Tabel 2 Intensiteit gebruik.

1 = zeer mee oneens, 2 = mee oneens, 3 = neutraal, 4 = mee eens, 5 = zeer mee eens

De resultaten van hoe de respondenten het boekje gebruiken, vindt u in tabel 3. Deze tabel is op dezelfde manier gemaakt als tabel 1 en 2. Er werd door 17,4% van de respondenten aangegeven het boekje anders te gebruiken. Hier werd onder andere aangegeven dat het boekje één keer gelezen is en dat men zich nu meer bewust is rondom de eventuele problematiek van een brus. Op de vraag "Als u het boekje niet of erg weinig gebruikt, wilt u dan de reden daarvoor hieronder opschrijven?" antwoordde 56,5% dat ze het weinig gebruiken. 13% geeft aan het boekje eenmalig gelezen te hebben en dit voldoende vinden. 17,4% van de respondenten gaf aan te weinig tijd te hebben om gebruik te maken van het boekje. Bij 17,4% werd aangegeven dat het goed ging met de brus. Van de 23 respondenten heeft 43,5% hier niets ingevuld. De overige 8,7% gaven diverse andere redenen aan.

Manier van gebruiken	Gemiddelde	SD
Naslagwerk	3,65	1,15
Portfolio	2,57	1,24
Ondersteuning voorlichting	2,91	1,24
Opstellen beleid	2,61	1,12

Tabel 3 Manier van gebruiken.

1 = zeer mee oneens, 2 = mee oneens, 3 = neutraal, 4 = mee eens, 5 = zeer mee eens

3.1.5 STERKE- EN VERBETERPUNTEN

Verder werden de respondenten gevraagd aan te geven wat zij het sterkste punt van het boekje vinden. 43,5% van de respondenten gaven aan dat ze het boekje overzichtelijk en duidelijk geschreven vonden. 30,4% vindt de belevingswereld en de stukken tekst geschreven door een brus de sterkste punten. De resterende 26,1% gaven onder andere aan dat ze hoofdstuk drie het sterkste punt vonden en dat het boekje attendeert op het feit dat school wordt gezien als afleiding voor de brus. Van de respondenten gaf 30,4% aan verbeterpunten te hebben voor het boekje. De overige 69,6% gaf aan geen verbeterpunten te hebben. Verbeterpunten die aan werden gegeven zijn onder andere voor de taal- en schrijffouten, meer informatie over hoe te handelen bij jonge kinderen, meer tips over vragen die gesteld kunnen worden aan ouders, zodat ouders aan het woord komen en je geïnteresseerd overkomt. In tabel 4 kunt u lezen welk percentage aangaf een verbeterpunt te hebben voor het boekje. Dit percentage is berekend van de 30,4% van de respondenten die aangaf verbeterpunten te hebben.

Verbeterpunten	Percentage
Taal en spelling	13%
Meer richten op kinderen onder de 6 jaar	8,7%
Meer tips voor vragen aan ouders	8,7%

Tabel 4 Verbeterpunten.

4 CONCLUSIE

Het boekje wordt beoordeeld met een 7,7. Hieruit kan geconcludeerd worden dat het boekje als goed wordt gewaardeerd. Uit de enquête bleek dat het boekje als een goed concept werd gezien en er weinig gemist wordt.

4.1 LACUNES

Door antwoord te geven op de deelvragen, wordt duidelijk waar lacunes zijn volgens bestaande hulpbronnen, enquêtes en onderzoekers. Deelvraag één heeft betrekking op de bestaande hulpbronnen. Deelvraag twee op de enquêtes.

DEELVRAAG 1: WELKE AANVULLINGEN/VERBETERPUNTEN LEVERT EEN ANALYSE VAN BESTAANDE (INFORMATIE)BRONNEN OP?
Kijkend naar het hulpaanbod wat er op dit moment is in Nederland en in het buitenland, is er ontdekt dat er weinig beschikbaar is en dat het boekje een dekkende lading heeft. Ondanks de dekkende lading, zijn er naar aanleiding van de literatuur een aantal aspecten naar voren gekomen om het boekje aan te vullen of te verbeteren.

In hoofdstuk 1 van het boekje kunnen een aantal kopjes toegevoegd en/of uitgebreid worden. Het gaat hierbij om de volgende kopjes:

- Boosheid en frustratie
- Verdriet
- Schuld
- Schaamte

Uit de literatuur is gebleken dat er verschillende reacties zijn van de brus op een gezinssituatie waarin ziekte een grote rol speelt. Het is goed voor de leraar om te zien wat mogelijke reacties zijn van brussen. Door deze te benoemen zullen zij dit eerder herkennen en er gemakkelijker op in kunnen spelen. Om deze reden denken de onderzoekers dat het belangrijk is om ook dit terug te laten komen in het boekje. De reacties zijn onder te verdelen in vijf rollen: held, aanpasser, hulpverlener, clown of zwart schaap.

Naast de verschillende reacties die worden geuit in rollen, zijn ook de leeftijden belangrijk voor de manier van reageren op gezinssituatie waarin ziekte een grote rol speelt. Omdat iedere leraar weer met een andere leeftijd van de brus te maken kan hebben, is het volgens de onderzoekers belangrijk om te kijken naar de verschillende reacties bij verschillende leeftijden.

Ten slotte denken de onderzoekers dat het belangrijk is om een aantal tips te noemen. Veel van deze tips lijken vanzelfsprekend, maar hoeven dit niet altijd te zijn. Om deze reden wordt er gedacht dat het goed is om ze wel te noemen. Meer informatie over de extra kopjes, de vijf rollen, de verschillende leeftijden en de bijhorende reacties en tips zijn te lezen in hoofdstuk 2.7.

DEELVRAAG 2: HOE ERVAREN LERAREN HET GEBRUIK EN INHOUD VAN HET BOEKJE 'ZORGEN OVER, ZORGEN VOOR...' EN WELKE AANVULLINGEN/VERBETERPUNTEN HEBBEN ZIJ VOOR HET BOEKJE?
Het gemiddelde rapportcijfer dat wordt gegeven aan het boekje is een 7,7. Uit de beoordeling van de hoofdstukken blijkt dat veel respondenten het niet zeer intensief gebruiken. Het boekje wordt veelal eenmaal doorgelezen en hierna als naslagwerk gebruikt. Men geeft aan zo nu en dan het boekje er weer bij te pakken. Een enkeling geeft aan dat ze het boekje niet heeft gebruikt, of niet nodig heeft. De reden die hierbij wordt gegeven, is meestal dat het goed gaat met de brus. Hoofdstuk twee wordt als beste gewaardeerd ten opzichte van de andere hoofdstukken, terwijl hoofdstuk drie intensiever wordt gebruikt. Verder blijkt uit de resultaten dat de respondenten vinden dat het boekje niet geschikt is voor kinderen onder de zes jaar. Het boekje gaat er vooral vanuit dat het goed is om gesprekken met de brus te voeren. De brus onder de zes jaar is hiervoor te jong. De stukjes geschreven door een brus, maakte dat de leraren zich beter konden inleven in de brus. In de interviews kwam naar voren dat men de indeling van de hoofdstukken logisch vond en dat het gemakkelijk leesbaar was. Bijna de helft van de respondenten benoemde aan het eind van de enquête nog specifiek dat het boekje zeer overzichtelijk en duidelijk geschreven is.

26,1% gaf aan dat ze hoofdstuk drie over de eerste het sterkste punt vonden van het boekje. Hieruit kunnen we concluderen dat men over het algemeen over hoofdstuk drie het meest tevreden is. Het merendeel van de respondenten, 78,3%, is zo tevreden dat men aangeeft geen verbeterpunten te hebben voor het boekje. Verbeterpunten die werden aangegeven zijn taal- en schrijffouten. Dit werd door een enkeling als storend ervaren. Hoe te handelen bij jonge kinderen is een aandachtspunt. Wanneer de afdeling EV ervoor kiest om het boekje ook te schrijven voor kinderen onder de zes jaar, dient hier meer rekening mee gehouden te worden. Verder werden er praktische tips gemist, zoals goede vragen die aan ouders gesteld kunnen worden, waardoor je als leraar geïnteresseerd en betrokken overkomt en ouders aan het woord laat komen.

In hoofdstuk één over de belevingswereld worden risicofactoren genoemd voor het ontwikkelen van psychosociale problemen. Hier kan meer uitleg gegeven worden over de reden van deze punten of verwezen worden naar een website voor meer informatie. De benamingen brus en brussen worden in het boekje door elkaar gebruikt, er werd aangegeven dat men liever heeft dat er één benaming wordt gebruikt, dus brus of brussen.

In het boekje wordt gesproken over omgangsproblemen. Hierbij wordt niet omschreven om welke gedragsproblemen dit kan gaan. Verder staat er dat schoolstructuur geeft aan de brus. Hier zou nog bij vermeld kunnen worden dat dit gaat om een indirect gevolg. School geeft structuur aan het leven van de brus en levert daardoor een bijdrage aan de structuur van het gezinsleven. Tevens staat er dat leraren oog moeten hebben voor de veranderende (beleving van) schoolprestaties... Het woord 'moeten' wordt hard gevonden. Ook geeft men aan dat er in dit hoofdstuk niks staat over het sociale isolement waarin de brus kan raken, dit wordt gemist, net als een kopje 'absentie' en 'ondersteuning'. Onder het laatste kopje kunnen bijvoorbeeld ook kringgesprekken en knutselopdrachten staan. Bij het informeren van de klas, moet ook de reactie van de klas geobserveerd worden. Respondenten hebben aangegeven dat ze het nodig vinden om te vermelden dat het

niet alleen belangrijk is om te vragen hoe het gaat, maar ook om te informeren, vertel ouders bijvoorbeeld hoe het met de brus gaat. Leraren kunnen meer doen dan alleen in gesprek gaan met de brus en de klas. Bij hoofdstuk vier over aanpassingen in het schoolprogramma kan tevens nog verwezen worden naar www.ziezon.nl.

4.2 HOOFDVRAAG

Na de deelvragen beantwoord te hebben, wordt hier de hoofdvraag beantwoord.

HOE KAN DE AFDELING EDUCATIEVE VOORZIENINGEN VAN HET UMCG HET BOEKJE 'ZORGEN OVER, ZORGEN VOOR ...' VERDER VERBETEREN?

Er kan worden geconcludeerd dat het boekje als goed wordt gewaardeerd. Dit blijkt uit het feit dat het boekje met een 7,7 beoordeeld wordt.

Wanneer er gekeken wordt naar lacunes die gevonden zijn vanuit bestaande informatiebronnen en de enquêtes, komt bij beide naar voren dat er meer aandacht zou moeten zijn voor de verschillende leeftijden van de brus. Doordat dit op twee verschillende manieren naar voren is gekomen, denken wij dat dit het belangrijkste verbeterpunten voor het boekje is.

Uit de enquête is gebleken dat het boekje niet zeer intensief wordt gebruikt. Om het gebruik van het boekje te vergroten, is het belangrijk dat er nog een aantal punten worden aangepast. Zoals blijkt uit de enquête werden door een aantal respondenten de praktische tips gemist, met name hoe je gesprekken met ouders aan kunt knopen. Verder maakte een enkeling een opmerking over de taal- en spellingfouten. Er is opgemerkt dat ook ambulante begeleiders en zorgcoördinatoren het boekje hebben ontvangen en er gebruik van maken. Welgaven zij aan er weinig gebruik van te maken, omdat het helemaal op leraren is gericht. Wellicht is het een idee voor de afdeling EV om het boekje zo te maken dat het ook geschikt is voor andere individuen die ook in contact komen met de brus.

In de literatuur zijn tevens aanvullingen gevonden die niet in de enquêtes naar voren kwamen, maar wel belangrijk worden geacht door de onderzoekers. Het gaat

hierbij om de volgende punten: gevoelens die een brus kan hebben, rollen die een brus aan kan nemen en tips voor leraren. Ondanks dat deze punten niet genoemd werden door de respondenten, denken wij dat deze wel van belang zijn. Doordat deze kennis niet bekend is bij de leraren, wordt het vaak ook niet gemist. Echter denken wij dat, wanneer het er wel in de staat, de leraren het ook praktische informatie vinden.

5 AANBEVELINGEN

Naar aanleiding van ons onderzoek geven wij een aantal aanbevelingen aan onze opdrachtgever.

5.1 LEEFTIJDEN

Wanneer er gekeken wordt naar lacunes die gevonden zijn vanuit bestaande informatiebronnen en de enquêtes, komt bij beide naar voren dat er meer aandacht zou moeten zijn voor de verschillende leeftijden van de brus. Wij raden dan ook aan om een keuze te maken om dit alsnog aan te passen, of om een minimale leeftijd van de brus in het boekje aan te geven. In hoofdstuk twee staat een korte opsomming van de reacties bij verschillende leeftijden. Door deze toe te voegen aan het boekje, is het boekje toegankelijker voor meerdere leeftijden.

5.2 DOELGROEP

Ambulante begeleiders en zorgcoördinatoren hebben tevens het boekje ontvangen en er gebruik van gemaakt. Zij gaven aan er weinig gebruik van te maken, omdat het helemaal op leraren is gericht. We raden aan om na te denken over de optie om het boekje ook geschikt te maken voor andere individuen die in contact komen met de brus.

5.3 PRAKTISCHE TIPS

Wij raden aan om meer praktische tips voor leraren te schrijven, zodat de leraren meer richtlijnen hebben om gesprekken te voeren met ouders. De leraren gaven aan dat ze vragen missen die ze aan ouders kunnen stellen waardoor ze geïnteresseerd en betrokken overkomen en waarbij ze ouders aan het woord laten.

5.4 CONTROLEREN VAN HET BOEKJE

In het boekje zitten een aantal taal- en schrijffouten. Dit werd als storend ervaren door een enkeling. Wij raden dan ook aan om het gehele boekje te controleren op taal- en schrijffouten. Wellicht kan een externe partij dit doen.

5.5 EXTRA INFORMATIE

De laatste aanbeveling die wij geven, betreft extra informatie voor in het boekje. Het gaat hierbij om rollen die de brus aan kan nemen en tips voor leraren in het contact met de brus. Tevens bevelen wij nog extra informatie aan voor bij bestaande kopjes in hoofdstuk één. Dit gaat om de kopjes 'boosheid en frustratie', 'verdriet' en 'schuld'. Verder raden wij 'schaamte' nog als extra kopje aan. Dit kwam in de literatuur meerdere malen naar voren.

LITERATUURLIJST

Bakker, R., Bootsma J., Boom, A. (2011) *Zorgen over, Zorgen voor.. Broers en zussen van een kind met een chronische of langdurige ziekte op school*. Groningen: Educatieve voorzieningen

Bernhoven. (2011). *Brusjes*. Opgevraagd op 17 december 2011 van <http://www.bernhoven.nl/1/Couveuse-unit-Brusjes>

Bernhoven. (2011). *Brusjes*. Opgevraagd op 17 december 2011 van <http://www.bernhoven.nl/1/Kinderafdeling-Brusjes>

Bighelaar, S. (2009). *Crohniek*. Opgevraagd op 17 december 2011 van www.leverpatientenvereniging.nl/pdf/Nlvisiemaart2009.pdf

Boeder, M. (2006). *Bijzondere broer of zus*. Apeldoorn: Spatie

Boeger, T., Deppe, P. (2011). *How to Help Brothers and sisters of a Sick Child*. Opgevraagd op 3 januari 2012 van <http://www.phoenixchildrens.com/health-information/the-emily-center/child-health-topics/handouts/help-siblings-125.pdf>

Bopar Books (Hi, my name is Jack). (2011). *Hi, my name is Jack*. Opgevraagd op 17 december 2011 van www.himynamesjack.com

Broer en Zus. (2011). *Website voor broers en zussen*. Op gevraagd op 17 december 2011 van <http://www.brusjes.nl/Home/>

Children's Hospital Boston. (2011) *For Patients and Families*. Opgevraagd op 18 december 2011 van <http://www.childrenshospital.org/patientsfamilies/Site1393/mainpageS1393P443.html>

CrossOver .(2011). *Cross Over Werk en Handicap*. Opgevraagd op 17 december 2011 van http://www.kcco.nl/werk_en_handicap/chronisch_ziek

Fun Care 4 kids. (2008). *Alleen 4 kids*. Opgevraagd op 17 december 2011 van <http://www.funcare4kids.nl/kids.html>

Haverkort, M. (2006), *Chronische ziekte en verliesverwerking De hermeneutische benaderingswijze in contact met patiënten*. Hogeschool: Rotterdam

Heide van der, N., Zantingh, E. (2011). *De Ziezon Onderwijsmap: bruikbaar gereedschap?* Groningen: Studentenbureau UMCG Publicaties Groningen

Huizing, A. (2002) *Wij zijn er ook nog! Broers en zussen van langdurig zieke kinderen, verslag van de vierde dag van het chronisch zieke kind*. Utrecht: NIZW

KAISZ. (2011). *Op koers online*. Opgevraagd op: 17 december 2011 van http://www.kaisz.nl/index.php?option=com_content&view=article&id=62:op-koers-online-&catid=11:nieuwsbrief&Itemid=23

Laar van, A., Tielen, L., Vries de, A. (2005). *Kinderen die zorgen*. Assen: Etcetera

Landelijke servicepunt kinderrevalidatie. (2004). *Project Broers en Zussen in de Spotlights*. Opgevraagd op zaterdag 17 december 2011 van http://www.kinderrevalidatie.info/projecten/broer_en_zus

Taps in Zorg en Welzijn (2011). *Lepakket 'DO YOU CARE?'*. Opgevraagd op vrijdag 13 januari 2012 van http://www.taps.nl/index.php?option=com_content&task=view&id=19&Itemid=54

Overbelaste jongeren. (2011). *Overbelaste jongeren*.
Opgevraagd op 3 januari 2012 van
<http://overbelastejongeren.nl/index.php>

SiblingSupportProject. (2011). *Welcome*. Opgevraagd
op 18 december 2011 van
<http://www.siblingsupport.org/>

Tielen, L (2003). *Jonge mantelzorgers, kinderen en jongeren die opgroeien met een langdurig ziek familielid*.
Utrecht: NIZW

Tielen, L. (2007). *Scholen ondersteunen bij het werken met leskoffer Zorro*. Bunnik: Ginkgo Zorgprojecten

UMCG (2011). *Het ziekenhuis*. Opgevraagd op 26 september 2011 van
http://www.umcg.nl/NL/Zorg/Kinderen/Spreekbeurt/Het_ziekenhuis/Pages/default.aspx

BIJLAGE I BEGELEIDEND SCHRIJVEN

Hanzeplein 1 Postbus 30.001, 9700 RB Groningen

Universitair Medisch Centrum Groningen
Wenckebach Instituut - Educatieve Voorziening

Groningen, 22 maart 2011

Onderwerp: enquête over boekje "Zorgen over, zorgen voor... broers en zussen van een leerling met een chronische- of langdurige ziekte".

Geachte heer of mevrouw,

Rond november heeft u als het goed is een proefversie ontvangen van het boekje 'Zorgen over, zorgen voor...broers en zussen van een leerling met een chronische- of langdurige ziekte'. Dit boekje kreeg u via een consulent onderwijsondersteuning zieke leerlingen, of van een brus uit uw klas. Met het boekje wordt de aandacht gevraagd voor de broers of zussen (brussen) binnen het onderwijs. In juni 2010 is in dezelfde reeks een boekje uitgegeven over de leerling met een chronische- of langdurige ziekte.

Bij het boekje zat ook een brief, waarin stond dat twee studenten in hun afstudeeronderzoek de bruikbaarheid van het boekje in de praktijk gaan onderzoeken. Daarvoor benaderen we u nu met het verzoek om een enquête over de bruikbaarheid van het boekje in te vullen.

De resultaten worden verwerkt in de definitieve versie van 'Zorgen over, zorgen voor...broers en zussen van een leerling met een chronische- of langdurige ziekte' die in de zomer van 2012 uitkomt. Op deze manier zal het boekje meer aansluiten bij de wensen en vragen uit de praktijk, van u als leraar. Uiteraard ontvangt iedereen die aan de enquête heeft meegewerkt een exemplaar van de definitieve versie.

We hopen van harte dat u mee zult werken aan het invullen van de enquête!*

Met vriendelijke groet, ook namens Ria Bakker, hoofd Educatieve Voorziening UMCG

Paula Mulder en Nienke van Eck
Studenten van de opleiding Sociaal Pedagogische Hulpverlening (SPH) aan de Hanze Hogeschool te Groningen

* Wat betreft uw privacy: uiteraard verwerken we de resultaten van de enquête anoniem en zorgen we ervoor dat in rapportages niemand herkenbaar is.

BIJLAGE II ENQUÊTE

Achtergrondgegevens

1: Naam van de (onderwijs)instelling **en** plaats:

Vul uw antwoord hier in:

2: Wat is uw functie op deze school?

Kies a.u.b. één van de volgende

- Leraar
 Zorg coördinator
 Onderwijsassistent
 Anders nl.:

3: Kruis aan wat van toepassing is

Kies a.u.b. één van de volgende

- Basisonderwijs
 Speciaal basisonderwijs
 Voortgezet onderwijs
 Speciaal voortgezet onderwijs
 Anders nl.:

4: Leeftijd brus

5: Kunt u aangeven hoe vaak u contact heeft met de volgende individuen over de brus?

Kies het meest toepasselijk antwoord voor elk onderdeel

	Heel weinig	Weinig	Vaak	Heel vaak
Ouders	☐	☐	☐	☐
Ander individu die kennis van de brus en zijn situatie heeft	☐	☐	☐	☐

Consulent onderwijsondersteuning

Ambulant begeleider

School arts

Orthopedagoog

Schoolmaatschappelijk werker

Anders nl.:

Eerste contact 'Zorgen over, Zorgen voor'

1: Hoe bent u in aanraking gekomen met het boekje 'Zorgen over, Zorgen voor'?

Kies alle toepasselijke antwoorden

- Via de afdeling Educatieve Voorziening (voorheen ziekenhuisschool)
 Via een schooladviesbureau/ schoolbegeleidingsdienst
 Via een leerling

Gebruik

Wij willen graag weten hoe intensief u de specifieke onderdelen van het boekje gebruikt. Hieronder hebben we daarom een viertal stellingen geformuleerd. Graag willen we van u weten in hoeverre u het eens bent met deze stellingen.

1: Ik gebruik hoofdstuk 1 over de belevingswereld intensief

Kies het meest toepasselijke antwoord voor elk onderdeel:

Ze
er
mee
eens
eens

Mee
eens

Neutraal

Mee
oneens

Ze
er
mee
on-

Antwoord

Toelichting:

2: Ik gebruik hoofdstuk 2 over brussen van chronisch zieke kinderen op school intensief

Kies het meest toepasselijke antwoord voor elk onderdeel:

Ze
er
mee
eens
eens

Mee
eens

Neutraal

Mee
oneens

Ze
er
mee
on-

Antwoord

Toelichting:

3: Ik gebruik hoofdstuk 3 over de eerste aanpak intensief

Kies het meest toepasselijke antwoord voor elk onderdeel:

Ze
er
mee
eens
eens

Mee
eens

Neutraal

Mee
oneens

Ze
er
mee
on-

Antwoord

Toelichting:

4: Ik gebruik hoofdstuk 4 over aanpassingen in het schoolprogramma intensief

Kies het meest toepasselijke antwoord voor elk onderdeel:

Ze
er
mee
eens
eens

Mee
eens

Neutraal

Mee
oneens

Ze
er
mee
on-

Antwoord

Toelichting:

5: Ik gebruik het boekje intensief

Kies het meest toepasselijke antwoord voor elk onderdeel:

Ze
er
mee
eens

Mee
eens

Neutraal

Mee
oneens

Ze
er
mee
on-

Als naslagwerk

Als portfolio voor de leerling

Als ondersteuning bij voorlichting aan de klas en andere betrokkenen

Bij het opstellen van beleid rond brussen van zieke kinderen

6: Ik gebruik het boekje anders, namelijk:

Vul uw antwoord hier in:

7: Als u het boekje niet of erg weinig gebruikt, wilt u dan de reden daarvoor hieronder opschrijven?

Vul u antwoord hier in:

Waardering

We willen graag van u weten hoe u de verschillende onderdelen van het boekje waardeert. Hieronder volgen wederom vier stellingen. Graag willen we van u weten in hoeverre u het eens bent met deze stellingen

1: Hoofdstuk 1 over de belevingswereld sluit aan bij wat ik in de praktijk nodig heb.

Kies het meest toepasselijke antwoord voor elk onderdeel:

	Ze er mee eens eens	Mee eens	Neu traal	Mee oneens	Ze er mee on-
Antwoord	☐	☐	☐	☐	☐

Toelichting:

2: Hoofdstuk 2 over brussen van chronisch zieke kinderen op school sluit aan bij wat ik in de praktijk nodig heb.

Kies het meest toepasselijke antwoord voor elk onderdeel:

	Ze er mee eens eens	Mee eens	Neu traal	Mee oneens	Ze er mee on-
Antwoord	☐	☐	☐	☐	☐

Toelichting:

3: Hoofdstuk 3 over de eerste aanpak sluit aan bij wat ik in de praktijk nodig heb.

Kies het meest toepasselijke antwoord voor elk onderdeel:

	Ze er mee eens eens	Mee eens	Neu traal	Mee oneens	Ze er mee on-
Antwoord	☐	☐	☐	☐	☐

Toelichting:

4: Hoofdstuk 4 over aanpassingen in het schoolprogramma sluit aan bij wat ik in de praktijk nodig heb.

Kies het meest toepasselijke antwoord voor elk onderdeel:

	Ze er mee eens eens	Mee eens	Neu traal	Mee oneens	Ze er mee on-
Antwoord	☐	☐	☐	☐	☐

Toelichting:

5: Wat vindt u het sterkste punt van het boekje?

Vul uw antwoord hier in:

6: Zou u dit hieronder kunnen toelichten?

Vul uw antwoord hier in:

7: Heeft u verbeterpunten voor het boekje, zo ja, wilt u dan hieronder aangeven wat er beter kan en waarom?

Ja Nee

Toelichting:

8: Is er nog iets dat u mist in het boekje, zo ja wat?

Ja Nee

Toelichting:

9: Zou u dit boekje aanraden bij collega's, waarom wel of niet?

Ja Nee

Toelichting:

10: Welk rapportcijfer geeft u het boekje 'Zorgen over, Zorgen voor'?

Antwoord:

Op- of aanmerkingen

1: Als u dingen heeft gemist in de vragenlijst, kunt u ze hieronder opschrijven

Vul uw antwoord hier in:

2: Wanneer u op de hoogte wilt blijven van het resultaat van het onderzoek, kunt u hieronder uw e-mailadres invullen.

BIJLAGE III INTERVIEW

Naam (onderwijs)instelling:

Plaats (onderwijs)instelling:

Functie geïnterviewde:

Basisonderwijs/Voortgezet onderwijs/anders namelijk:

Sekse:

Leeftijd brus:

Datum:

Inleidend verhaal:

Wij zijn Paula Mulder en Nienke van Eck. Wij doen de opleiding Sociaal Pedagogische Hulpverlening (SPH) aan de Hanzehogeschool te Groningen. U heeft het boekje 'Zorgen over, zorgen voor Broers en zussen van een kind met een chronische of langdurige ziekte op school' gekregen. Wij gaan onderzoeken wat de ervaringen met het boekje zijn, om op deze manier het boekje optimaal te krijgen. Om dit onderzoek te kunnen volbrengen willen we o.a. u graag interviewen, zodat we uw bevindingen kunnen meenemen. Uiteraard zullen wij uw privacy waarborgen door geen namen te noemen in onze scriptie.

Interviewvragen:

1. Heeft u het boekje gelezen? Zo ja, wat vond u van het boekje? Zo nee, waarom niet?

De vragen hieronder houden wij voor onszelf. Wij willen sowieso de vragen op onderstaande antwoorden verkrijgen. Met bovenstaande vraag proberen wij door middel van doorvragen al de meeste informatie te verkrijgen. De onderstaande vragen zullen wij als checklist gebruiken.

2. Hoe bent u in aanraking gekomen met het boekje?
3. Hoe maakt u gebruik van het boekje?
4. Voldeed het boekje aan uw verwachtingen?
5. Wat vindt u de sterke punten van het boekje?
6. Zijn er dingen die u mist in het boekje, zo ja, welke?
7. Zijn er onderdelen waar u niets of weinig aan heeft gehad?

8. Heeft u contact met omstanders van de brus, zo ja met welke en hoeveel?
9. Wat vindt u van de vormgeving van het boekje?
10. Zou u het boekje aanraden bij collega's?
11. Gaat u het boekje in de toekomst gebruiken, zo nee, waarom niet, zo ja, hoe?

Tenslotte:

Heeft u nog iets toe te voegen?